

“Толубай сынчы” ангемесинде жогоруда белгилеген айрым бир сюжеттин өнүгүүсүндөгү деталдарда, Толубайдын эки көзүн оюп алган учурдагы эмоцияларында жазмакердик стихиясы, автордун жеке өзүнүн мүнөзү, постмодернизм агымынын таасири, адабиятчы Ж. Шериев белгилегендей, жазуучулук стили өз таасирин тийгизген.

Жыйынтыктап айтканда, А. Осмоновдун жана К. Жусубалиевдин элдик сюжеттин негизинде жазылган “Толубай сынчы” чыгармаларында сюжеттик айырмачылыктар жана каармандардын эмоционалдык өзгөчөлүктөрүндө айрым окшоштуктар жана өзгөчөлүктөр бар деп айтууга болот.

Адабияттар:

1. Артыкбаев, К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы / К. Артыкбаев. - Фрунзе: Мектеп, 1982. - 525-б.
2. Осмонов, А. Көл толкуну / А. Осмонов. - Бишкек: Полиграфбумресурс, 2012. - 373-б.
3. Жусубалиев, К. Толубай сынчы \ К. Жусубалиев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981. - 181-б.
4. Кадырмамбетова, А. Кубатбек Жусубалиев / А. Кадырмамбетова. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. VII том. - Бишкек: Полиграфбумресурс, 2012. - 720-б.

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2025-63-226-234>

УДК: 801.8:81

Түмөнбаева Ж. А., ага окутуучу

tumonbaevaj@iksu.kg

ORCID: 0009-0004-4987-2309

К. Тыныстанов ат. ЫМУ

Каракол ш., Кыргызстан

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТҮРК, ТҮРК-МОНГОЛ ТИЛДЕРИНЕ ОРТОК СӨЗДӨР

Макалада «Манас» эпосундагы түрк тилдерине жана түрк-монгол тилдерине орток лексиканын колдонулушу тууралуу сөз болот.

«Манас» эпосунун тили – бай тил. Эпостун лексикалык составы фонетикалык, морфологиялык, лексика-семантикалык, стилистикалык, поэтикалык өңүттөгү изилдөөлөрдүн объектиси боло алат.

Кыргыз тилинин сөздүк составы, баарыбызга белгилүү болгондой, алыскы тектеги тилдерге орток болгон байыркы лексикалык катмардан, жакынкы тектеги тилдерге орток лексикадан, кыргыздын нагыз төл сөздөрүнөн жана сырттан келип кирген сөздөрдөн турат. Макалада жалпы түрк тилдерине орток лексика, түрк жана монгол тилдериндеги орток лексиканын “Манас” эпосунда колдонулушу талдоого алынат жана алардын колдонулушу даражасы иликтенет. Түрк, монгол тилдерине орток лексика жана монгол тилдеринен кирген лексика каралат, талдоого алынат жана аларды бөлүп кароого аракет кылынат. Алынган жыйынтыктар эпостон алынган факты-материалдар менен жана статистикалык маалыматтар менен бекемделет.

Түйүндүү сөздөр: “Манас” эпосу, лексика, түрк тилдери, кыргыз тили, монгол тилдери, орток лексика, эпостун тили, сандык катыш, колдонулуу жыштыгы.

Тумонбаева Ж. А., ст. преподаватель

tumonbaevaj@iksu.kg

ORCID: 0009-0004-4987-2309

ИГУ им. К. Тыныстанова

г. Каракол, Кыргызстан

ОБЩЕТЮРКСКИЕ, ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИЕ СЛОВА В ЭПОСЕ “МАНАС”

В статье рассматривается использование общетюркской и тюрко-монгольской лексики в эпосе «Манас». Язык эпоса «Манас» очень богат. Лексический состав эпоса может быть объектом исследования в фонетическом, морфологическом, лексико-семантическом, стилистическом, поэтическом аспектах. Как известно, словарный состав кыргызского языка состоит из древнего лексического пласта, общего с дальними родственными языками, общей лексики с близкородственными языками, собственно кыргызских исконных слов и заимствованных слов. В статье анализируется использование общей лексики тюркских языков и общей лексики тюркских и монгольских языков в эпосе «Манас», а также исследуется степень их употребления.

Рассматривается и анализируется лексика, общая для тюркских и монгольских языков, а также лексика, заимствованная из монгольских языков, предпринимается попытка их классификации. Полученные выводы подтверждаются фактическим материалом, извлечённым из эпоса и статистическими данными.

Ключевые слова: эпос «Манас», лексика, тюркские языки, кыргызский язык, монгольские языки, общетюркская лексика, язык эпоса, числовое соотношение, частотность употребления.

Tumonbaeva Zh. A., senior lecturer

tumonbaevaj@iksu.kg

ORCID: 0009-0004-4987-2309

K. Tynystanov Issyk-Kul state university

Karakol, Kyrgyzstan

TURKIC, TURKIC-MONGOLIAN WORDS IN THE EPIC "MANAS"

The article discusses the use of common Turkic and Turkic-Mongolian vocabulary in the epic "Manas". The language of the epic "Manas" is very rich. The lexical composition of the epic can be an object of study in phonetic, morphological, lexical-semantic, stylistic, and poetic aspects. The vocabulary of the Kyrgyz language, as we know, consists of ancient lexical layers common to distant related languages, common to closely related languages, native Kyrgyz words and foreign words. The article analyzes the use of common Turkic and Mongolian vocabulary in the epic "Manas", examines the degree of their use in the epic. The results obtained are confirmed by fact-materials and statistical data from the Manas epic.

Keywords: Epos "Manas", vocabulary, Turkic languages, Kyrgyz language, Mongolian languages, common Turkic vocabulary, epic language, numerical ratio, frequency of use.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин басып өткөн турмушунан, социалдык-турмуштук абалынан, маданиятынан, салт-санаа, үрп-адатынан, экономикасынан, улуттар аралык байланыш-катышынан кабар берген улуу мурасы. Эпосто кыргыз элинин байыркы көчмөн турмушунун бардык тараптары, бай тажрыйбалары өтө чеберчилик жана көркөмдүк менен баяндалып, башка элдердин адабий мурастарынан айырмаланган чоң көлөмдө биздин күнгө келип жетти. Кылымдардан кылымдарга оозеки берилишинде эпостун көркөмдүүлүгү, мазмундуулугу, көтөргөн рухий салмагы, элге берген деми дагы да артып, жакшырып отурду.

Эпосто камтылган материалдар илимдин этнопедагогикалык, адабияттык, лингвистикалык, психологиялык, логикалык, экологиялык, экономикалык, географиялык жана башка багыттарында ар тараптуу изилдөөгө муктаж.

«Манас» эпосунун тили – бай тил. “Манасты” “Манас” кылган да анын тили. Манас айтуучулар көлөмдү гана кууп отурган эмес, көркөмдүгү жагынан кыргыз фольклорунун башында турууга татыктуу деңгээлге жеткиришкен. Эпостун лексикалык составы фонетикалык, морфологиялык, лексика-семантикалык, стилистикалык, поэтикалык өңүттөгү изилдөөлөрдүн объектиси боло алат.

Кыргыз тилинин сөздүк составы, баарыбызга белгилүү болгондой, алыскы тектеш тилдерге (түрк-монгол, тунгус-маньчжур) орток болгон байыркы лексикалык катмардан, жакынкы тектеш тилдерге (түрк тилдери) орток лексикадан, кыргыздын нагыз төл сөздөрүнөн (ички грамматикалык мүмкүнчүлүктөрдөн пайда болуп, байыган сөздөрдөн) жана сырттан келип кирген сөздөрдөн турат. Ушул жагдайдан караганда, «Манас» эпосунун бай лексикасы кыргыздын төл сөздөрүнөн, түрк тилине орток сөздөрдөн, түрк жана монгол тилдерине орток сөздөрдөн, төл сөздөрдүн катмарларынан тышкары, иран, араб, монгол, кытай жана башка тилдерден кирген сөздөрдү да камтыгандыгы улуттар аралык байланышты көрсөтүп турат.

Кыргыз тилинин байыркы катмарын алыскы тектеш жалпы түрк тилдерине орток дене мүчөлөрүнүн, эмгек куралдарынын, үй айбандарынын аттары жана тууган-туушкандыкка байланыштуу төмөнкүдөй сөздөрдү атасак болот: кырг., алт., каз. ж.б. *бел*, түркм., як. *биш* - бур. монг. *бэлху-ухэ(н)*, сал. монг. *бел* (тоонун боору); кырг., каз. ж. б. *кабырга*, түркм. *хапырга* - монг. *хабирга*, бур. монг. *хабирга*; кырг., алт. *бөйрөк*, каз. *бүйрек*, өзб. *бүйрэк*, түркм. *бөүрек* жазм. монг. *бегере*. бур. монг. *бөврө*; кырг. алт. ж. б. *ийин*, азерб., өзб. *эгин*, жазм. монг. *эгем* = бур. монг. *ээм*; кырг. каз. *абысын*, өзб. *авсын*, бур. монг. *абыһан*; кырг. алт. *ийин*, азерб., өзб. *эгин*, жазм. монг. *эгем*, бур. монг. *ээм*; кырг., каз. өзб., алт. *ага*, түркм. *аага*, бур. монг. *аха*, монг. (халх) *ахха*, сал. каз. кырг. *ага*, түркм. *аага*, бур. монг. *аха*, монг. халха *ахха*; кырг. алт. *жээн*, түрк. түркм. *йэгэн*, жазм. монг. *жиге*, халх. *зээ*; кырг., бай. кырг., каз. *балта*, алт. *малта*, түркм. *палта*, бур. монг. *балта*, халх. *балта*; кырг., алт., каз. *капкан*, түркм. *капан*, бур. монг. *хабхаа(н)*; кырг. каз. алт. *калып*, өзб. *калыб*, түрк. *галып*, бур. монг. *халип*; кырг., орх., бай. уйг. каз., түркм. *бугра*, түркм. *бугра*, бур. монг. *буура*, жазм. *бугра*; кырг. *музоо*, түркм. *богаз бузав*, тат. *бозав*, бай. уйг. *бозагу*, өзб. *бузак*, жазм. монг. *бирагу* [4, 89-93-66.].

Эпостун лексикалык курамынын негизин түзгөн катмар – жалпы түрк тилдерине орток сөздөр. Ал кыргыз тилинин төл лексикасынын негизи, азыркы кыргыз тилинин сөздүк базасы катары кызмат кылып, улам жаңы сөздөр менен толукталып баюуда. Жалпы түрк тилдерине орток сөздөргө жогорудагы айтылган алыс тектеш тилдерге орток лексика менен бирге табият көрүнүштөрүн, тууган-уруктун, буюмдардын, курал-жарактардын ж. б. аттарын (*тоо, таш, жер, суу, көл, күн, түн, ай, киши, бала, кыз, уул, келин, эне, ата, апа, уни, баш, аяк, калкан, кылыч, калкан*), ат атооч (*бир, эки, уч, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, алтымыш, токсон, жүз, миң*), сын атооч (*кара, ак, көк, кызыл, жашыл, сары*), ат атооч (*мен, сен, ал, бул, сиз, өз*), этиш сөздөрдү (*ал, бер, кел, бар, кир, чык, айт, тап*) билдирген сөздөрдү киргизсек болот.

Орток түрк лексика “Манас” эпосунун негизин түзүү менен, байыркы мааниси да толук сакталган.

Ага-ининдин баарына
Азап түшүп калды деп,
Куяс, Текес өлдү деп,
Жер-суудагы калмакты
Кыргыз, казак бөлдү деп. (С. О. “Манас”, I, 71-б.)

Кыргыз тилиндеги “аял” сөзүнө синоним **катын** байыркы түрк тилинде “катун” түрүндө болгон. **QATUN** 1. госпожа, вельможа, женщина знатного происхождения, жена правителя [1, 436-б.]

Канкор Манас баатырың
Карабөрк **катын** алганы.
Кан атасы Жакып бай
Калкына кабар салганы,
Акылмандын баарысын
Айлына жыйып алганы. (С. О. “Манас”, II, 12-б.)

“Туу, желек” маанисиндеги **байрак** эпосто көп колдонулган сөздөрдөн. **BAJRAK** – знамя, флаг [1, 79-б.]. Бул азыркы түрк тилдеринде дагы да кеңири колдонулат.

Жол болгон болсо кокустан
Байрак булгап бакырам,
Бара бергин элди деп
Байрактын башын жапырам. (С. О. “Манас”, II, 119-б.)

Эпостогу “жараткан, кудай” маанисиндеги **теңир** байыркы түрк тилдеринде асман, жараткан, өкүмдар, мырза (**TÄDRI** 1. небо; 2. бог, божество; 3. божественный; 4. повелитель, господин [1, 544-б.] деген төрт мааниде колдонулган.

Кул, байынан калбасын,
Кубатына карасын,
Куруганын биле албай,
Көзүн ачып жумгунча
Көк **теңир** уруп салбасын! (С. О. “Манас”, I, 73-б.).
Найзадан аман калышып,
Албарс кылыч алышып,
Аркы-терки салышып,
Албарс менен ал экөө
Алтымыш-элүү чабышып,
Ай балта жандан чечишип,
Аманат жандан кечишип... (С. О. “Манас”, II, 131-б.).

Согуштук курал-жарактардын бири болгон **калкан** (**QALQAN** щит [1, 513-б.] байыркы түрк тилинде ушул эле маанисинде болгон:

Калканга күрсү чабылды,
Кара жалын дүркүрөп
Канчалык жерге чабылды,
Оөн Манас баатырдын
От көзүнөн чагылды. (С. О. “Манас”, II, 138-б.).

Кыргыз тилиндеги “көп, сан жетпеген” маанисиндеги **түмөн** сөзү байыркы түрк, монгол тилдеринде он миң деген мааниде да колдонулган. **TÜMÄN** 1. он миң; көп; 2. көп сандаган [1, 596-597-бб.].

Түткөнүңдү көрөрмүн
Түмөн кытай элинде,
Сүрүшпөй калар неме эмес

Түп Бээжиндин жеринде. (С. О. “Манас”, II, 227-б.)

Эпосто “азар түмөн” деген сөз айкашы түрүндө да колдонулат:

Аз гана эмес, мол менен,

Алты жүз миң, отуз миң

Азар түмөн кол менен,

Башчылары бар экен

Баштап келип калыптыр... (С. О. “Манас”, II, 25-б.).

Манас баатырдын эпитеттеринен бири, жаныбарлардын падышасы аталган **арстан** байыркы орток түрк тилдеринде “арслан” тыбыштык түзүлүшүндө (**ARSLAN** 1. лев; 2. львица) колдонулган:

Канча түрдүү канаттуу

Акылынан жаңылып,

Арстан Манас астына

Таазим кылды жабылып. (С. О. “Манас”, II, 274-б.).

Орто кылымдын окумуштуусу Махмуд Кашгаринин айтылуу сөздүгүндөгү орток түрк сөздөрү тилдерибиздин азыркы абалында тыбыштык жагынан бир аз гана өзгөрүүгө учурабаса, аларды колдонулушундагы жалпылык ошол бойдон.

Йигит – жигит, жаш, бардык нерсеге карата айтылат [9, 15-б.]. Айрым түрк тилдеринде тайманбаган баатыр мүнөз адамдарга, аялдарга да айтылат. Эпосто эр деген сөз менен жанаша келип, жигиттин мыктысы, сырттаны деген да кошумча семантикага ээ болгон:

Алдырып коюп кытайга,

Намысың жоктон жүрүпсүң,

Чапкан **балта** өтөбү

Чакырлоонун ташына.

Нелер келип, не кетпейт

Эр **жигиттин** башына. (С. О. “Манас”, II, 151-б.)

Араб тилинен кирген “булбулдун” ордуна эпосто ага синоним түрк тилдеринин көөнө сөзү **сандугач** (**SANDUVAČ** 1. соловей [1, 484-б.] колдонулат:

Чатыр сексен кубулган,

Жан жагынын баарында

Сандугач салган чуулган,

Сары барпы тыңшаган. (С. О. “Манас”, II, 182-б.)

Кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнүн кирүү мезгилин, ордун аныктоо, орток сөздөрдү белгилөө чечиле элек талаш маселелерден.

Академик Б. М. Юнусалиев «Кыргыз лексикологиясында» жогоруда мисалга келтирилген монгол сөздөрүнөн **керээз, топчу, кылжыр, таар, сонун, каалга, келегей, белең** сыяктуулардын алтай жана кыргыз тилдеринен башка түрк тилдеринде, ошонун ичинде азыркы мезгилде кыргыз тили менен тыгыз байланышта болгон уйгур, өзбек жана казак тилдеринде да жок экендигин негизге алып, байыркы кыргыз жана монгол тобундагы тилдерге гана орток болгон тилдик катыштын натыйжасында, азыркы кыргыздардын ата-бабалары Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) оошуп келүүдөн алда канча мурда Монголияга жана Бурятияга жакын жашап турган мезгилде келип кирген болуу керек деген жыйынтыкка келет да, калган бардык божомолдорду, ошонун ичинде XII-XIII кылымдагы монголдордун басып алган мезгилинде Орто Азиядагы түрк тилинде сүйлөгөн элдерге сиңип кеткен монгол уруулары аркылуу кириши жөнүндөгү мүмкүнчүлүктү да жокко чыгарат. Андай болбогондо этностук курамына монгол тилинде сүйлөгөн кыйла уруулар кирген казактарда да, өзбектерде да жогорудагы

аталган сөздөрдөн болушу тийиш эле деп көрсөтөт [12]. Бирок «Кыргыз тилинин тарыхы боюнча пикирлер» деген макаласында аталган сөздөрдүн ичинен **белен, сонун, сонурка, каалга** жана башкаларды гана байыркы кыргыз доорунда (болжолу мезгил жагынан биздин заманга чейинки II кылымдын акырынан биздин жыл эсептөөнүн сегиз-тогуз кылымын ичине алат) монгол тилинен тува, хакас жана алтай тилдери менен бирге кабыл алган сөздөр дейт да, **темене, шибеге, топчу, таар, керээз, салаа, унаа, келегей** жана башка сөздөрдү орто кыргыз доорунда (X кылымдан XV кылымга чейин) кыргыз-алтай жалпылык мезгилинде кирген деп белгилейт [10].

Изилдөөчү С. Сыдыков түрк, монгол, тунгус-манчжур тилдерин байыркы мезгилдердеги карым-катышы бир нече жүздөгөн жылдарда болгон дейт да, төмөндөгүдөй периоддорду эске алат: IV-VI кылымдар – монгол тилдүү Орто Азиядагы жужжандардын жогорулашы, VIII кылымдын ортосуна чейинки кидандарга түрктөрдүн вассалдык көз карандылыкта болушу; VIII-XII кылымдар Орто Азия жана түштүк аймактагы түрк тилдүү элдерди монголдордун басып алышы, ойроттордун XVIII кылымга чейинки бийлик кылуусу [13].

Андан ары С. Сыдыков ушундай мезгилдерге бөлүүнүн илимий негизи бар экендигин белгилейт да, **салык, тээрем (тегирмен), хаалга(н)** (эшик, дарбаза), **босго** (босого), **хошиг** (көшөгө) сыяктуу монгол сөздөрү орто түрк жана жунгар периодунда гана кириши мүмкүн. Ал эми **көк, кара, күч, катуу, өлүк** сыяктуу түрк-монгол тилдерине орток сөздөр мурда кирген, себеби булар байыркы түрк жазма эстеликтеринде бар дейт [10, 19-20-бб.].

Биздин пикирибизче, XIII-XV кылымдарда монголдордун басып алуу мезгилинде түрк урууларынын ичине сиңип кетип, башка түрк элдери сыяктуу тынчандык монголдордон да кыргыз тилине сөздөр кирген болуу керек.

Ошондой эле жогорудагы изилдөөчүлөр белгилеп кеткендей, XVII кылымдын башынан тартып XVIII кылымдын орто ченине чейин бир жарым кылымга созулган калмактар менен кыргыздардын ортосундагы согуштук кагылышуулар да кыргыз тилинин лексикасына таасирин тийгизген деген пикирдебиз.

Кыскасы, бул маселе али чечиле элек, кеңири изилдөөгө алынарлык талаш маселелерден болуп саналат.

Монгол тилинен кыргыз тилине кирген сөздөрдүн көпчүлүгү эки тилде параллель колдонулат. Алар турмуш-тиричилик жана мал чарбачылык лексикасына тиешелүү, анткени ошол монгол жана түрк элдеринин экономикалык жана турмуш-тиричилик, кээде саясий шарттары да бири-бирине болгон окшоштуктар менен түшүндүрүлөт. Бирок ошол лексикалык параллелдер түштүк-батыш түрк тилдерине көбүрөөк мүнөздүү. Ал кубулуш ал элдердин Борбордук Азияда жанаша жашаган учурларында жаралган.

Монгол сөздөрү түрк тилдерине, түрк сөздөрү монгол тилине кирип өзгөрүүгө дуушар болгон. Ушунун натыйжасында сырттан кирген монгол сөздөрү өзүнүн маанилерин жогото баштаган. Маселен, **алаңгир** деген кыргыз-монгол тилине орток сөз **жаа, саадактын бир түрү** деген түз маанисинен **бүлүк салуу, бүлүндүрүү, кыйракан, чатак** деген өтмө мааниге да ээ болгон. Бул маселе боюнча мурдараак чыккан макалабызда “Тилдеги сырттан өздөштүрүлгөн сөздөр ал келип кирген тилдик чөйрөнүн фонетикалык, грамматикалык өзгөчөлүгүнүн негизинде тыбыштык жактан гана башка турпатка ээ болбостон, эне тилдеги өзүнүн нукура маанисинен белгилүү бир деңгээлде өзгөрүүгө учурайт. Тагыраак айтканда, алардын берген маанилери кеңеет же тарыйт. Ал эми айрым учурларда дагы бир жаңы маанини туюдуруп калат”, - деп белгилеген элек [6, 269-б.].

Кыргыз жана монгол тилдеринде параллель колдонулган сөздөр төмөнкүлөр: **алеңгир** (1. жаа, саадактын бир түрү); 2. өтм. бүлүк салуу, бүлүндүрүү кыйраккан, чатак; **асман** (бычылган бука, теке, кочкор), **баатыр**, **кайран** (1. эсил, чиркин, артык; 2. өтм. Кап! Аттигинай!), **кандагай** (1. бугунун териси; 2. бугунун же эликтин терисинен жасалган шым), **каң** (каңылтыр идиштердин тышынан калай менен бекитүү), **коңур** (жоош, жөнөкөй, момун), **кубаар** (жети ата, түп ата), **эжигей** (монг. ээзгей; жаш козунун жумурундагы уузга уюткан ынак сүттөн кайнатып алган ширелүү тамак), **эм** (дары, дарылоо) ж. б.

«Манас» эпосунда монгол тилинен кирген сөздөр бар. Алардын көпчүлүгү курал-жарактын аттары жана чарбачылыкка байланыштуу сөздөр, ошондой эле административдик мансаптардын аталыштары. Мисалы, **жебе** (саадактын огу):

Жебелерин асынып,

Жергелешип бастырып?

Колокторун асынып,

Кылкылдашып бастырып. (С. О. «Манас», I, 137-б.)

Алаңгир (жаа, саадактын бир түрү):

Алеңгир жаа асынган

Азезил шайтан азгырган

Нескара деген эр экен. (С. О. «Манас», I, 190-б.)

Калдай (1. штаб офицери; 2. монгол-калмактардагы административдик мансаптардын бири):

Жаң-жуңуна жарылдап,

Калдайына каңкуулап,

Доотайына добурап,

Дуу-дууга арзын беришип. (С. О. «Манас», I, 149-б.)

Бөкө (балбан, алп, күчтүү):

Өнөр билген аярың,

Өчтөшкөндүн баарысын

Өтүн жара саярың,

Күрөшсө жыкчуу **бөкөндү**,

Күүлөп чыгар жекенди... (С. О. «Манас», I, 231-б.)

Коломсок (жаанын огун салган баштык):

Алеңгир жаа, сыр жебе,

Коломсокто огу бар.

Көтөн ооз көк бараң

Милтесинде чогу бар. (С. О. «Манас», I, 255-б.)

Карик (сараң, ачкөз, катуу баш, бакыл):

Бир тайды аяп салганың,

Калкка маалим болдуң го,

Карик болуп калганың. (С. О. «Манас», I, 267-б.)

Монгол тилдеринен кирген сөздөрүнүн ичинен эпосто эң жогорку жыштыкта учураган сөз – **баатыр**. Ал бардыгы болуп 1925 жолу колдонулуп, С. Орозбаковдун вариантында 844 жолу, С. Каралаевдин вариантында 1081 жолу, анын ичинен «Манаста» 383 жолу, «Семетейде» 345 жолу, «Сейтекте» 353 жолу колдонулган. Экинчи орунда **кайран** бардыгы болуп 1052 жолу колдонулган да, С. Орозбаковдун вариантында 1046 жолу, анын ичинде «Манаста» 314, «Семетейде» 488, «Сейтекте» 244 жолу учурайт. Үчүнчү орунда **улук** 286 жолу колдонулган. С. Орозбаковдун

вариантында 121, С. Каралаевдин вариантында 165, анын ичинен «Манаста» 81, «Семетейде» 40, «Сейтекте» 44 жолу колдонулган. Андан кийинки орунда **олжо** турат. Ал С. Орозбаковдун вариантында 44 жолу, С. Каралаевдин вариантында 201 жолу колдонулат да, «Манаста» 81, «Семетейде» 61, «Сейтекте» 59 жолу учурайт. Андан кийинки орунда **жаа** сөзү турат. Ал бардыгы болуп 218 жолу колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 39, С. Каралаевдин вариантында 179 жолу, анын ичинде «Манаста» 55, «Семетейде» 81, «Сейтекте» 45 жолу колдонулган. Ал эми **түмөн** 155 жолу колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 50 жолу, С. Каралаевдин вариантында 105 жолу учурайт да, «Манаста» 25, «Семетейде» 45, «Сейтекте» 35 жолу колдонулгандыгын көрөбүз. Андан кийинки жыштыкта **күрмө** 79 ирет колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 11 жолу, С. Каралаевдин вариантында 68 жолу, анын ичинде «Манаста» 44, «Семетейде» 17, «Сейтекте» 7 жолу колдонулган. **Туулга** 62 ирет колдонулган, С. Орозбаковдун вариантында 15, С. Каралаевдин вариантында 47, анын ичинде «Манаста» 11, «Семетейде» 23, «Сейтекте» 13 жолу учурайт. **Кандагай** 55 жолу колдонулуп, С. Орозбаковдун вариантында 21 ирет, Саякбайда 34 ирет колдонулган да, «Манаста» 21, «Семетейде» 9, «Сейтекте» 4 ирет колдонулган. Андан кийинки орунда **жебе** 46 ирет колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 19, С. Каралаевдин вариантында 27, анын ичинде «Манаста» 11, «Семетейде» 10, «Сейтекте» 6 ирет кездешет. **Саадак** бардыгы болуп 40 ирети Сагымбайдын вариантында колдонулган. С. Каралаевдин вариантында 10 ирет жолугат, анын ичинен «Манаста» 6, «Семетейде» 1 ирет, «Сейтекте» 3 ирет кездешет. **Боконо** 35 ирет колдонулган, С. Орозбаковдун вариантында 1 гана ирет, ал эми С. Каралаевдин вариантында 34, «Манаста» 15, «Семетейде» 12, «Сейтекте» 7 ирет колдонулган. **Торко** бардыгы болуп 27 жолу колдонулган да, С. Орозбаковдун вариантында 7 ирет, С. Каралаевдин вариантында 20 ирет, анын ичинен «Манаста» 8, «Семетейде» 16, «Сейтекте» 1 ирет учурайт. Андан кийинки орундарда 25 ирет колдонулган **теңир**, 22 ирет колдонулган **аленгир**, **белен**, 21 ирет колдонулган **буркан**, 19 ирет колдонулган **капкан**, **нөкөр**, 15 ирет колдонулган **бичик**, **отогот**; 11 ирет колдонулган **малакай** турат. **Бөкө**, **чидер** 9 иреттен; **аленгир**, **заң**, **улан**, **нөөкөр** 6 иреттен; **аргамжы**, **буйла**, **татай**, **чулу**, **эм** 5 иреттен колдонулган. Ал эми төрт иреттен колдонулган сөздөр: **аксокто**, **дөрбөндөр**, **домок**, **жакы**, **коломсок**, **коңур**, **күрөө**, **чолоо**; 3 иреттен колдонулган сөздөр: **зээр**, **кубаар**, **отого**, **чаган**; 2 ирет колдонулган сөздөр: **булгун**, **лаайлама**, **улут**, **чээн** сөздөрү болуп эсептелинет. Ал эми **аймак**, **аленгир**, **битик**, **бодо**, **дорго**, **жаа-жебе**, **жайсан**, **комокой**, **лайлама**, **тамга** бир гана ирет учурайт.

Жогоруда көрүнүп тургандай, монгол тилдеринен кирген сөздөр С. Орозбаковдун вариантына караганда С. Каралаевдин вариантында көбүрөөк учурайт.

«Манас» эпосундагы көпчүлүк монгол сөздөрү кыргыз-монгол же түрк-монгол тилдеринде орток колдонулат. Буга **баатыр**, **хан**, **күрмө**, **боконо**, **тамга баатыр**, **кайран**, **улук**, **ажо**, **жаа**, **түмөн**, **хан**, **күрмө**, **туулга**, **кандагай**, **жебе**, **саадак**, **каалга**, **теңир**, **белен**, **капкан**, **жосун** ж. б. сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

Ал эми жыштыгы боюнча эпосто аз учураган **бичик**, **отогот**, **бөкө**, **аленгир**, **коломсок**, **отого**, **чаган**, **жайсан**, **комокой**, **лайлама** сыяктуу сөздөр ал тилден келип кирген сөздөр болуп эсептелет.

Натыйжада аталган эпостун лексикасындагы төл сөздөрдү, түрк тилдери менен монгол тилдерине орток сөздөрдүн катмарын, ошондой эле сырттан кирген сөздөрдүн лингвостатистикалык катышын изилдеп чыгуу учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Адабияттар:

1. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, 1969.
2. Дыйканов, К. Кыргыз тилинин тарыхынан / К. Дыйканов. - Фрунзе: Мектеп, 1990.
3. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40000 слов / Сост. К. К. Юдахин. - Фрунзе: Главная редакция КСЭ, 1985.
4. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология / Ж. Мамытов. - Бишкек: ЖЭКА, 1999.
5. Сыдыков, С. Монгольско-тюркские языковые параллели / С. Сыдыков. - Фрунзе, 1983.
6. Түмөнбаева, Ж. А. Сырттан өздөштүрүлгөн сөздөрдүн маанилик жылышуулары / Ж. А. Түмөнбаева // Вестник Иссык-Кульского университета. - 2017. - №43.
7. Түрк тилдеринин сөздүгү Дивану Лугати Ат-түрк / Түзгөн Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед Махмуд аль Кашгари. I том. - Бишкек, 2011.
8. Түрк тилдеринин сөздүгү Дивану Лугати Ат-түрк / Түзгөн Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед Махмуд аль Кашгари. II том. - Бишкек, 2012.
9. Түрк тилдеринин сөздүгү Дивану Лугати Ат-түрк / Түзгөн Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед Махмуд аль Кашгари. III том. - Бишкек, 2013.
10. Юнусалиев, Б. М. Заметки по истории киргизского языка. Китепте: Б. М. Юнусалиев. Очерки грамматики и лексики киргизского языка / Б. М. Юнусалиев. - Фрунзе, 1965.
11. Юнусалиев, Б. М. Киргизская лексикология / Б. М. Юнусалиев. - Фрунзе, 1959.